

Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség

TANULMÁNYOK ERDÉLY TÖRTÉNELMÉHEZ

A történetírás a források megszólaltatásának művészeté. Ámde forrás ugyanolyan sok vagy tán még többféle lehet mint hangszer, s értelmes megszólaltatásukhoz ugyanannyi türelem, tanulás, gyakorlat szükséges, mint a hangszerekéhez. S ugyanúgy: tehetség, hallás. S ha a történeti hallás nem is ítélné meg olyan biztonsággal, mint a zenei, a tökéletes vagy a teljesen hamis előadások itt is könnyen fölismerhetők. Jakó Zsigmond tanulmányait és könyveit mindig tökéletes, abszolút történeti hallás jellemezte. Jelen köteté pedig még a megszólaltatás művészetéből is elárul egyet-mást, olykor nagyon sokat.

Senki ne gondoljon azonban holmi metodikai bevezetésekre vagy módszertani eligazításokra. Hiszen épp az a lényeg, hogy Jakó nem — bármily rangos — „segédtudomány”-ként tekinti a forráshasználat módszereit; nem a diplomatika, kodikológia vagy könyvtörténet jól bevált, szűz szabályait alkalmazza. Illetőleg ezek a szabályok az ő kezében legfőljebb kiindulásul szolgálnak, vagy ellenőrzés gyanánt. Nem hibátlan alkalmazásuktól várja az eredményt; távolabbra tekint, miközben állandóan figyel a kész szabályokkal soha be nem fogható részletekre. Tudja, hogy magának kell megteremtenie forrásai olvasásához, értelmezéséhez és megértéséhez a szabályokat, vagy inkább tán a jelentés földerüléséhez szükséges értelmezés lehetőségeit. Éppen ez a teremtő értelmezés tágtítja ki a fölhasználható források körét, akár jólismert dokumentumokról, akár tehetsége s szerencséje által kezibe juttatott fölfedezésekről van szó. A jelentésük föltárására bírt források változó és táguló világa határozza meg Jakó könyvének dinamikáját. Így aztán egyszer sem kell külön hangsúlyoznia, hogy hazája történetét Európa s a világ történetének szerves részeként tekinti; nem kell mentegetőzőn vagy búslakodjék elmaradások miatt, és dacos „azért is”-ekkel sem kell bizonygatnia semmit. A helyi historikum az ő hangszerelésében hibátlanul és természetesen olvad be a történelem táguló univerzumába. Ezért és ebben az értelemben szintézis ez a tanulmánykötet. De szintézis más, partikulárisabb értelemben is, s úgy lehet ez az aspektus a fontosabb, vagy legalábbis a részletesebb kifejtést kívánó. Jakó könyve vázolja ugyanis először az erdélyi magyar értelmiségfejlődés kereteit.

Mindjárt meg kell itt álljunk az „értelmiség” szónál, mert Jakó Zsigmond egészen mást ért ez alatt, mint a napjainkban fölcseperedő értelmiségtörténeti kutatás. Őt arról győzték meg forrásai, hogy értelmiségről mindig csak egy konkrét nép vonatkozásában beszélhetünk; az értelmiség csak úgy válhat kultúrateremtő erővé, ha a nép jogról, művészetéről, társadalomról; vallásról, természetről szóló elképzeléseit, illetve velük kapcsolatos szokásait fogalmazza meg, fejezi ki, tudatosítja. Az értelmiségtörténet tehát népiségtörténet, néptörténet abban az értelemben, ahogyan ez az irány, illetve igény Mályusz Elemér kutatásaiban s iskolájában — ahonét Jakó is indult — fogalmazódott meg. Így aztán például az írástudás és íráshasználat tüzetes vizsgálata az írásban járatos társadalmi rétegről tájékoztat, és — ez a lényeges — nem csupán „belülről”, mint az „írástudás javaival való élés” által elkülönített egyházi és világi írástudókról, hanem helyzetükről az egész társadalomban, funkcióikról és szerepükről az ország életében, történelmi realitásukról. Hiszen „az írásbeliség sorsa nyilvánvalóan nem független az őt hordozó társadalomtól, hanem azzal egységben, szoros kölcsönhatásokban alakul. Egyik a másiknak tükröképe; az egyik vonatkozásában feltűnő új jelenségek valamilyen vetülete hamarosan észlelhető a másik oldalon is. Írásbeliség és intellektualizmus — a hűbéri társadalomban — kölcsönösen feltételezik egymást. Éppen ezért írásbeliségünk viszonyainak és termékeinek elemzéséből írástudó-értelmiségi rétegeink alakulásának megismerését is remélhettük”.

Az írástörténetet társadalomtörténetként fölfogva, Jakó — másik mestere, Hajnal István értelmében — mindenekelőtt a laicizálódás jelentőségére figyelmeztet: „Amíg az írás nem jelentett többet egyházi könyvek másolatásánál, a világi társadalom valójában fel sem figyelt a betű hatalmas erejére. Hiába gyökeresedett meg már régen a kolostori könyvirás, abból sohasem sarjadhatott volna ki a hazai laikus íráskultúra. Az írásnak és a laikus társadalomnak előbb egymásra kellett találniok, hogy a betűvetés levetkőzhesse ünneplésszerűségét, és elindulhasson hódító útjára.” Ez Erdélyben a XII—XIII. század fordulóján következett be, az oklevelezés elterjedésével, amely azután fokozatosan átalakította a régi, egyházas művelődést. A külföldön — többnyire Franciaországban — tanult, jogban jártas művelt „magisterek” ugyanis nemcsak a társadalmi differenciálódás során kiemelkedő rétegek kedvezőbb helyzetét rögzítő oklevelezés meghonosítói voltak, hanem „őbennük kereshetjük az erdélyi íráskutatás kialakítóit is”. S ezzel beláthatatlan jelentőségű folyamatot indítottak el. Mert már a káptalani iskolákban tanultak olyanok, akik eleve nem készültek egyházi pályára, a városi-plébániai iskolákban pedig gyakran már világiak „tanították a jobbmódú polgárok gyermekeit egészen gyakorlati célú betűvetésre és számolásra”. Az írás a legnagyobb erdélyi városokban — Brassóban, Szebenben, Besztercén, Kolozsvárt, Nagybányán — szélesebb, laikus rétegek birtokába került: „olyan emberek tulajdonába, akiknek az írni tudás nem megélhetésük alapja, hanem gyakorlati hivatásuk elősegítője volt csupán”. A polgárság érdekeinek s csekély latin tudásának megfelelően azonban ez az írásbeliség már elsősorban s mindinkább anyanyelvi, s „a városi lakosság többségének megfelelően, sokáig kizárólag német volt”. Ámde a XV. század folyamán a félig paraszti életmódot folytató mezővároskákba, sőt falvakba is kerülnek írástudók. „Erre különösen kedvezőek lehetnek az előfeltételek a szabad parasztokból álló szász és székely falvakban, valamint az ottani román lakosság körében. E feltételezés nélkül teljesen megmagyarázhatatlan maradna, hogy a XVI. század közepére honnan támadt, szinte máról holnapra, a vidéket valósággal ellepő »parasztdéakok« népes rétege, amely a szabadparaszti közösségek, a jobbágyfalvak és a feudális nagybirtokok igazgatásának legegyszerűbb írásos feladatait (kérvények, levelek, nyugták, elszámolások, dézsmajegyzékek stb.) látta el... Az írások nagyon változatos paleográfiai minőségéből ítélve, e mögött a XV—XVI. századi íráskultúra mögött már nem kis számú elit, hanem mélyen tagolt, népes és állandóan gyarapodó számú írástudó réteg állott”. Ez teremtette meg a magyarországi, illetve erdélyi humanizmus elterjedésének lehetőségét a főbb centrumokból, mert „adva volt benne az egységes, finom hajszalér-rendszer, amelyben az új művelődés elemei a társadalom szélesebb rétegeihez is eljuthattak”.

A humanizmus azonban jellegzetes könyvkultúra, és el nem hanyagolható szá- lak fűzik nagyúri, főpapi, fejedelmi, királyi udvarokhoz. Erdélyben mindkét aspektus erősen kapcsolódik az írásbeliség középkori fejlődéséhez. Jakó mesteri tanulmányban nyomonza ki, hogyan született meg három tényező: „az erdélyi társadalom igényei, a vajdai területiális hatalmi törekvések és az erdélyi hivatalnok- ság öntudatosulása találkozásából az a korszerű kancellária, mely már valóban teljes joggal erdélyinek nevezhető”, s amely — a királyi udvar központi kormány- szervének tükröképeként — előkészítette a későbbi önálló fejedelmi adminisztráció megszervezését, noha a Mohács után hirtelen nyakába szakadt feladatok még meghaladták a középkori írásbeliségből kinőtt „első hivatásos tisztviselő- réteg” erejét. De tán még fontosabb, ahogyan a váradi könyvtárak történetének aprólékos és bravúros rekonstrukciójával megmutatja, hogyan fejlődött ki a szer- zetesrendi kódexmásolás szerény hagyományaiból az a nagyvonalú, tervszerű hu- manista könyvtárkultúra, ami azután egyrészt a nagy politikai főpapok (Vitéz Já- nos, Filipec János, Farkas Bálint, Kálmáncsehi Domokos, Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Perényi Ferenc, Henckel János, Hacskai Márton) „tudományos kedvtelé- sekből fakadó, de nagyúri fényűzéstől sem mentes egyéni könyvgyűjtése” szempont- jából teremtett kedvező légkört, másrészt a katolikus és a protestáns oktatásügyben egyaránt a jövő művelődésének alapját képezte.

Könyvtár, oktatásügy, fejedelmi udvar szövevényes összefüggéseit fejtegeti a

nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdeteiről és első korszakáról (1622—1658) szóló tanulmány. Hihetetlen mennyiségű adatot és erudíciót sűrít Jakó ebbe a mindössze kilenc és fél oldalas írásba; valóságos detektív munkával nyomozza ki a jól megalapozottnak látszó történész hagyomány alól s ellenére a valóságot: „A régi fehérvári skóla kiépítésének és a németországi protestáns főiskolák színvonalára való emelésének egyik alapvető követelménye volt a megfelelő könyvtár egyidejű létesítése. A korabeli Erdélyben azonban máról holnapra nem lehetett könyvtárat elővarázsolni. A fejedelem tehát saját könyvtára megnyitásával háritotta el az akadályt, ezzel is kifejezésre juttatva, hogy a Collegium Academicum felvirágoztatását legszemélyesebb ügyének tekinti”. A fejedelem halála után azonnal el is kezdődött a pompás könyvtár szétszóródása; I. Rákóczi György a sárospataki gyűjteményt a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár rovására is gyarapította, s II. Rákóczi György alatt Patakra szállították át a könyvtár számottevő részét. A gyulafehérvári kollégium tanárai pedig kialakították a ténylegesen használt könyvekből a kollégium külön könyvtárát. Szerencsére, mert a főbbt elpusztította a tatár, a Patakra kerülteket pedig megrostálta az ellenreformáció düh. A tanárok azonban a közkönyvtár „anyagának egy részét elmenekítették Gyulafehérvárról, és ez el is kerülte a pusztulást”. Az 1662 után Enyeden újjászerveződő kollégium — az akkori nyomorúságos körülmények között — e nélkül aligha tehetett volna szert rövid idő alatt 1600 darabot számláló könyvtárra, mely 1752-ben már kb. 4700 darabot számlált. Az 1848/49. évi forradalom során azután elpusztult ez is.

Szétszóródás, pusztulás, mentés, újjászerveződés: az erdélyi könyvtárfejlődés minduntalan visszatérő motívumai. Így hát „kodikológusoknak és könyvtörténészeknek valóságos hajtóvadászatot kell rendezniük a szétszóródott régi gyűjtemények egykori darabjai után. Persze fáradságos és aprólékos munkájukat gyakran csak az az egyetlen sovány eredmény kíséri, hogy kétségtelen tényné válik a keresett írás- emlékek elpusztulása”. A történész ilyenkor sem adja fel a küzdelmet, megpróbálja régi feljegyzésekből megállapítani az elveszett könyv vagy kódex tartalmát, katalógusok és jegyzékek alapján kísérli meg rekonstruálni az egykori könyvtárakat. A legsoványabb eredmény is megéri a törődést, hiszen a könyvtárakban valósággal materializálódnak s láthatóvá válnak a közművelődés egyébként igen bajosan vagy egyáltalában nem követhető tendenciái és tájékozódásai. A könyvek, akár a föld közeteiben a kövületek, híven őrzik s mutatják egy nép művelődésében s civilizálódásában az egymásra rakódó rétegeket; a könyv- és könyvtártörténet, ahogyan Jakó professzor értelmezi s műveli, nem szakértők szűk körét gyönyörködtető ritkaságvadászat, hanem az egész ország, a benne élő népek szellemi életének és életrealitásának, magát keresésének s magáralálásának tükröződése. Jakó Zsigmond szép hasonlatával: a magánkönyvtárak a kultúra érrendszerének nevezhetők, a főbb iskolák bibliotékáinak szerepe pedig a szív munkájához hasonlítható. „A könyvtár társadalmi képződmény volt mindenütt és minden időben. Létesüléséhez bizonyos művelődési, társadalmi feltételek és igények szükségesek. Miután pedig egy könyvtár kinőtt a magángyűjtemény szűk keretei közül, a mindenkori társadalomszerkezet élő egységei — önmaguk megvalósításaként — táplálták, fejlesztették, védelmezték. E kapcsolatok folytán a könyvtár tartalmát, anyaga összetételét mindig a létrehozó társadalmi közösség művelődési élete határozta meg. A szervesen fejlődött könyvtárak tehát történeti képződmények, amelyekből — ha nem bolygatják őket — a szakemberek, akár a geológusok a földkéreg rétegződéséből, hitelesen leolvashatják, kielemezhetik a létrehívó közösség szellemi érdeklődésének alakulását.”

Érthető, hogy egy-egy viszonylag épen megőrzött könyvtár, mint amilyen a székeljudvarhelyi kálvinista kollégium könyvtára, mennyi s milyen fontos értesülést rejt értő történészszemnek. Jakó Zsigmond tanítványai segítségével „föltérképezte” a nagymúltú székeljudvarhelyi Tudományos Könyvtárt, s a régi részt az 1797. évi leltárban megőrzött eredeti felállításnak megfelelően elrendezte; azután türelmes aprómunkával megállapította, mikor, kitől, hogyan kerültek a könyvek a könyvtárba, s rekonstruálta, milyen személyi gyűjtemények olvadtak bele. S ezzel a művelődéstörténeti mikroszkópiával eddig ismeretlen s nem remélt részleteket tár fel

a XVIII. századi Erdély szellemi életéből. Teljesen új fény derül például Árva Bethlen Kata körében s hatására könyvtárat gyűjtő s ajándékozó hölgyek korral változó — s meglepően gyorsan együtt lépő! — művelődésére; művelt közhivatalnokok, papok, tanárok, jogászok, orvosok emelkednek ki a feledés vagy az ismeretlenség homályából, kispénzű intellektüellek, akik azonban hozzáértéssel és ízléssel válogatván a változó kínálatban, végül is értékes gyűjteményeket hagyhattak a kollégiumra, gyűjteményeket, melyek a mi számunkra annál értékesebbek, mert egykori vásárlóik és használóik mindennapjaikról, foglalkozásbéli szintjéről és kompetenciájáról tanúskodnak, hiszen ezek az emberek nem főúri bibliofilek voltak, nekik a könyv nem dísz és ritkaság, hanem nélkülözhetetlen eszköz napi munkájukhoz, munkájuk jobb elvégzéséhez. S a könyvbeszerzéseket követve fény derül a kultúráközvetítés változó és változatos útjaira; megértjük, miképpen kompenzálta — önkéntelenül és szándéka ellenére — Bécs ragyogásával s kulturális nyitottságával a XVIII. század második felében a nyugatabbra vezető utak adminisztratív lezárását, s miképpen segítette végül éppen ez a lezárás a honi autochton könyvkiadás és nyomdászat fejlődését. A felvilágosodás-korabeli Erdély Bécs-közelsége egyébként a korábbi holland s angol orientáció után utat nyitott a francia eszméknek is; Teleki Sámuel, aki „Bécsben nevelkedett az erdélyi magyar könyvkultúra legképzettebb és legkifinomultabb ízlésű bibliofiljévé”, Tékájában a francia felvilágosodás és forradalom egykorú emlékeinek leggazdagabb erdélyi tárházát gyűjtötte össze. S hogy mit jelentett ez a Bécs-közelség még a XIX. század közepén is, azt Timotei Cipariu könyvtárának rekonstrukciója igazolja.

A Cipariu-könyvtár rekonstrukciója és viszontagságos sorsának föltárása azonban — a balázsfalvi nyomda kezdeteit, vagy Szeben XVI. századi latin nyelvű könyvnyomtatását nyomozó írásokkal együtt — másért is lényeges. Demonstrálja egyrészt a kölcsönhatást, egymásra utaltságot és sorsközösséget az Erdélyben együtt élő népek között, másrészt a nemzeti öntudatok fölébredését — fölébredését követő nacionalista kórság pusztításait. Jakó Cipariu könyvtárteremtő munkásságának földerítésével — a népével együtt érző s élő nagy román tudós iránti személyes tiszteletadáson túl — egy példamutató történész-magatartást is demonstrál, azt, amit a nagy könyv legilletékesebb recenzense, Szabó T. Attila így fogalmazott meg: „A román, magyar és szász értelmiségi élet, könyvkiadás és irattermelés párhuzamos vizsgálata Jakó számára abból a felismerésből lépett elő kényszerítő erejű kötelezettséggé, hogy a három műveltségteremtő-hordozó elem ilyen irányú kérdéseinek kutatása nem egymást keresztező, hanem egymást feltételező, kiegészítő tudományos tevékenység.” Vagy magának Jakónak a szavaival: „Mindaz a szellemi érték, ami országunkban létrejött, románok, magyarok és németek egymást kiegészítő erőfeszítéseinek eredménye, és együttesen alkotja a szocialista művelődés alapját. A szocialista Románia örököse annak is, amit Erdély magyar és német lakossága, saját művelődése szolgálatában, a könyvkultúra és a könyvtári hagyományok területén századokon át alkotott.” Ennek a gazdag örökségnek hiánytalan megőrzése, tudatosítása és hasznosítása a jelen gondjai közepette a jövő érdekében: ez éppen „a történész mestersége”. Legalábbis úgy, ahogyan Marc Bloch értette *A történetírás maga-mentségében*. Jakó Zsigmond könyve, túl azon, hogy szakmai kincsésbánya (ennyi végtére minden valamirevaló történelemkönyvtől elvárható lenne) „apológia” ebben a Marc Bloch-i — vagy Misztótfalusi Kis Miklós-i — értelemben. Tett, mely — Jakó Cipariut méltató szavaival szólva — a recenziót önkéntelenül és óhatatlanul „személyes tiszteletadásba” fordítja. Tiszteletadásba, „melyet a tudományok minden művelője kötelességének fog érezni, ha kutatásai közben egyszer emberi közelségbe került ezzel a népéért és a tudományért, a könyvekért élő tudóssal”. (*Kriterion*, 1976.)

VEKERDI LÁSZLÓ